

**Функціонування кінних заводів в Слобідсько-Українських
військових поселеннях у першій третині XIX ст.**

Стаття присвячена проблемі функціонування кінних заводів в Слобідсько-Українських військових поселеннях. У ній досліджуються причини створення і ліквідації кінних заводів в поселених округах. Основну увагу приділено утриманню, ранжиру і продовольству коней, а також зміні кількості коней в кінних заводах Слобідсько-Українських військових поселеннях.

Ключові слова: військові поселення, кінний завод, жеребець, кавалерія, фураж, ескадрон, дивізія.

За останній час істориками зроблена велика робота по дослідженню як політичних, так і соціально-економічних аспектів історії військовопоселеної системи Російської імперії першої половини XIX століття. Але все рівно, ще залишаються окремі маловідомі сюжети цієї досить широкої та багаторівневої проблеми. Так, одним із таких сюжетів є функціонування кінних заводів поселених округів, які були важливою ланкою державного сектору економіки військових поселень кавалерії.

Треба відзначити, що військові поселення повинні були поряд з іншими завданнями «полегшити способи ремонтування кавалерії, доставляючи їй кращих коней з власних кінних заводів, з чим нерозлучно удосконалення і самої кавалерійської служби» [1]. Тому при створенні округів поселення кавалерії передбачалось формування одного кінного заводу в кожному поселеному окрузі [2]. Головна мета цих заводів полягала у забезпеченні поповнення стройовими кінсьми діючих ескадронів поселеного кавалерійського полку.

Кожен завод спочатку формувався з 27 жеребців (4 кращої породи і 23 звичайних заводських жеребців) і 345 кобил-маток, а у всіх поселених округах дивізії налічувалось 108 жеребців і 1380 кобил. Під час влаштування заводів коні мали купуватись на кращих українських кінних заводах, які і раніше постачали коней для полків легкої кавалерії, а щоб мати відразу коней

для діючих ескадронів, кобил купували разом із молочними лошатами [3]. Також встановлювалась точна пропорція щорічного приплоду. Він мав складати $\frac{2}{3}$ частини від загальної кількості заводських кобил, що становило 230 лошат. При цьому вибуття не мало перевищувати $\frac{1}{4}$ частини протягом чотирьох років (58 лошат). Таким чином, із щорічного приплоду 230 лошат кінний завод повинен мати на п'ятий рік свого існування 172 коней, «придатних для ремонтування і для свого заводу». А за приблизним розрахунком, із врахуванням втрати, кількісний склад заводу за чотири роки мав збільшитись на 862 коней (172 чотирирічних і 690 одно-, дво- і трирічних) і досягти 1234 коней. Виходячи з цих розрахункових норм і визначався алгоритм утримання та продовольства кінного заводу в поселеному окрузі [4].

Ремонтування діючих частин мало початися через 4 роки після заснування заводу, тобто на початку 1820-х рр. До цього моменту кавалерійські полки отримували з Комісаріатського департаменту так звані ремонтні кошти і самі купували коней замість непридатних до служби. Крім куплених, на заводи надходили коні після відрахування з діючих частин в обмін на придатних до стрійової служби із заводського приплоду [5].

За «Проектом учреждения о военном поселении регулярной кавалерии» утримання заводських коней покладалось на поселенців-хазяїв, які мали заготовляти для них фураж, і кожен хазяїн «відповідає за відданих йому на утримання з заводу коней, як в міркуванні їхнього збереження, так і в міркуванні їхнього справного продовольства та гарного за ними догляду, не вживаючи їх до домашніх робіт» [6]. Заводські коні могли використовуватися тільки для навчання кантоністів поселених і резервних ескадронів верхівій їзді, але для цього мало бути спеціальне розпорядження комітету полкового управління. На заводі були створені необхідні ветеринарні служби (кінна аптека і лазарет) [7]. Керівництво кінним заводом покладалось на командира поселених ескадронів, а також на комітет полкового управління.

Полковий кінний завод для власного утримання розділявся на три рівні частини (за кількістю поселених ескадронів), які одержували назву відділу кінного заводу. Кожен відділ складався з 9 жеребців і 115 кобил [8]. Чотири кращих жеребці з заводу завжди утримувались в стайні, отримуючи сухий фураж: по 3 гарнці вівса і 15 фунтів сіна на добу, решта в залежності від пори року – в полі чи на стайні. Для утримання жеребців в кожному ескадроні передбачалось будівництво особливої стайні. Решта коней роздавалась військовим поселенцям-хазяям і утримувалась у них в спеціально облаштованих для цього стайнях. Ці стайні військові поселенці мали будувати на власні кошти, а командування поселених округів лише допомагало поселенцям у придбанні необхідних будматеріалів. Але при цьому кожний хазяїн одержував не більше одного коня і мав суворо дотримуватися правил по утриманню заводських коней. У кожному поселеному взводі за цим наглядав спеціально призначений унтер-офіцер. За облаштування і порядок у кожному відділенні кінного заводу ніс відповідальність командир поселеного ескадрону.

Отримуючи коня із кінного заводу, кожен хазяїн мав на своєму забезпеченні трьох коней (двох стройових і заводського), але після реформування військових поселень кавалерії 1827 р. – тільки двох (стройового і заводського). Утримання заводських коней в поселенському господарстві потребувало додаткових витрат, за виключенням літнього періоду, коли коні переводились на пасовиська. Заводські кобили і лошата-чотирьохлітки одержували протягом 7-8 місяців на рік добову норму вівса обсягом 2,1 гарнці та 20 фунтів сіна. За весь період стійлового утримання витрати господарства становили 7,375 четв. вівса і 120 пудів сіна [9]. При такому постачанні утримання одного коня коштувало поселенцю-хазяїну майже 120 руб. на рік (сума розрахована за цінами початку 1830-х рр.). Утримання менших лошат коштувало для господарства дешевше. Лошата двох- та трьохлітки постачались сім місяців на рік тільки сіном і на добу їм необхідно було 20-25 фунтів сіна [10]. «Молочним» лошатам, крім сіна,

належало давати ще і свіжу м'яку соломку. Усі ці продукти фуражного забезпечення поселенці-хазяї віддавали із своїх запасів, тобто вони втрачали певну частину сільськогосподарських продуктів, яку могли використати інакше. Отже, крім продовольства діючих підрозділів, поселенці також втрачали значні суми на утримання заводських коней. Усі зекономлені на цьому кошти надходили до бюджету військових поселень.

Норми фуражу могли мінятись комітетом полкового управління на його розсуд. Військові поселенці-хазяї за розпорядженням полкового керівництва також займалися заготівлею сіна для заводу і перевозили його своїми силами з сінокосів. Таким чином, виконуючи повинність щодо утримання полкового кінного заводу, поселенці-хазяї мали додаткові обов'язки, яких не було у хазяїв поселених округів піхоти. Там з лютого 1819 р. існували кінні заводи тільки для покращення породи коней у військових поселенців [11].

Щорічно «приплод» заводських жеребців, що досягли чотирирічного віку, підлягав ранжиру. У відповідності з існуючими правилами, всі коні розподілялися на три групи: придатні для ремонтування діючих ескадронів; придатні для утримання на заводі і ті, які не входили до цих двох груп. Після ранжиру коні 1-го і 2-го розрядів знову роздавалися військовим поселенцям-хазяям «для утримання і продовольства їх до весни на загальних засадах». Коні третьої групи «продавались за помірну ціну військовим поселенцям-хазяям або роздавались найбільшій з них, за рішенням комітету полкового управління» [12]. Вибраковка коней кінних заводів проходила один раз на рік – навесні. Непридатні для заводів коні також поступали до діючих ескадронів в якості стройових, або направлялись для навчання верховій їзді кантоністів поселених і резервних ескадронів. З середини 1820-х рр. коні з кінних заводів стали використовуватися також і для покращення у поселенців породи коней.

Такими були основні принципи, за якими здійснювалось функціонування кінних заводів у Слобідсько-Українських військових поселеннях. Проте, до 1821 р. спеціального положення про кінні заводи

військових поселень кавалерії не існувало. Воно було затверджено тільки 9 грудня 1821 р. [13]. Після цього коні для полкових заводів вже купувались за встановленими цінами (за жеребця платили 1500 руб., а за кобилу – 250 руб.).

Формування кінних заводів в Слобідсько-Українських військових поселеннях відбувалося по мірі поселення кавалерійських полків. У поселених округах 2-й уланській дивізії кінні заводи почали створюватися 1818 р. у відповідності з тими нормами, які визначались в «Проекте учреждения...». Заводи у 2-й кірасирській дивізії почали формуватися разом з підготовкою округів для прийняття діючих ескадронів, тобто в 1821-1825 рр. Для кірасирських полків необхідні були коні гарних порід і з певними даними: зріст (не менше двох аршин і трьох вершків), вік (не старше 7 років) та відповідна масть. Певна частина надходила зі складу стройових кірасирських полків, деякі були куплені за кошти, що відпускались для ремонту, а також коні надходили до складу заводів із власного приплоду. В середньому придбані для 2-ї кірасирської дивізії жеребці обходилися від 3 до 5 тис. руб. кожний [14].

Формуючи полкові кінні заводи, керівництво Слобідсько-Українських військових поселень намагалось зразу створювати засади для забезпечення поселених підрозділів стройовими кіньми високої якості, оскільки в подальшому планувалося заводських коней використовувати для покращення породи коней поселенців. Так, із описів кінних заводів 2-ї уланської дивізії видно, що з цією метою в 1819-1821 рр. були придбані коні самих елітних порід: донської, черкеської, кримської, польської, арабської, англійської, персидської, норманської та ін. Для поселених округів відбиралися коні тільки з гарними даними і купувалися вони як на приватних заводах Російської імперії, так і за кордоном. Купівля коней за кордоном коштувала державі в середньому 5000 руб. за одного коня. В Росії покупка коней обходилась дешевше – від 2 тис. до 4750 руб. за одного коня, а окремі купувалися і за 750 руб. [15].

На 1 січня 1826 р. кінні заводи усіх поселених кавалерійських полків нараховували вже більше 10 тис. поголів'я коней, в тому числі 4732 коня (у поселених округах 2-ї уланської дивізії – 3589 коней та 2-ї кірасирської дивізії – 1143 коня) було на заводах Слобідсько-Українських військових поселень. Корінна основа полкових кінних заводів налічувала 2313 коня, а заводський приплід – 2419 (див.: табл. 1). Якщо ж порівнювати поголів'я коней в кінних заводах Слобідсько-Українських і Херсонських військових поселеннях, то показники поголів'я становили 47,2 % (у двох дивізіях) та 52,8 % (у трьох дивізіях) відповідно. На влаштування кінних заводів державою витрачалися великі кошти: на 1 березня 1826 р. на ці цілі вже було витрачено 3.347.099 руб. [16], а віддача від них ще не була помітною.

Після реформування військових поселень кавалерії 1827 р. кінні заводи в Слобідсько-Українських військових поселеннях одержали нове упорядження. Кінні заводи у 2-й уланській дивізії були ліквідовані, а жеребці і кобили, що в них знаходилися, надійшли до заводів 2-ї кірасирської дивізії [17]. В заводах залишалися лише коні елітних порід, які цілком відповідали певним стандартам. Після укомплектування кінних заводів, коні, що залишилися зайвими, підлягали розподілу. Придатних до стройової служби коней направляли в резервні ескадрони поселених полків: з кінних заводів 2-ї уланської дивізії надійшло 524 коня, а з заводів 2-ї кірасирської дивізії – 332 коня. Непридатних до служби коней наказувалось «спрямувати до заснованих рухливих шпиталів, і для цього зробити розпорядження, про відправлення всіх цих коней до Кременчука» [18]. При цьому, Військове міністерство сплачувало до капіталу кінних заводів по 50 руб. за кожного переданого йому коня. Із Слобідсько-Українських військових поселень для пересувних шпиталів надійшло 303 коня [19].

У березні 1828 р. було затверджено нове положення про влаштування кінних заводів [20]. У зв'язку з цим змінювалася кількість коней на кінних заводах. Тепер в кожному полковому заводі 2-ї кірасирської дивізії треба було мати 23 жеребці і 200 кобил-маток (див.: табл. 2). Зайвих «проти цього

призначення жеребців, що було визнано надійними в основі кінних заводів, залишити рівною частиною в цих заводах, для укомплектування у наступному їхньому зменшенню» [21]. Також у зв'язку зі зменшенням кількості коней на полкових заводах змінювалась кількість приплоду, вибуття та чисельності необхідної при заводах прислуги. Тому за новою кількістю заводських коней середня пропорція щорічного приплоду визначалась на заводах 2-ї кірасирської дивізії – 116 лошат, а середнє вибуття за чотирилітній період – 35 лошат. Ранжирування чотирилітніх лошат проводилось на попередньо визначеній основі. Завдяки цьому, керівництву військових поселень вдалося зменшити обсяг коштів, які відпускалися на утримання кінних заводів.

Персонал, що обслуговував заводи, входив до особливої команди при поселеній фурштатській роті. Загальна кількість команди складала 50 чол., але, при необхідності, її чисельність поповнювалась нижчими чинами діючих ескадронів, які не були здатні до несення повноцінної стройової служби. Команда створювала артіль і користувалась городами, як і непоселені нижчі чини в поселених ескадронах. Забезпечення її продовольством здійснювалось із запасних хлібних магазинів полкового округу [22]. Команда розміщувалась в спеціальних казармах при кінних заводах.

Головна мета перетворення кінних заводів, запровадженої 1828 р., полягала у тому, щоб зменшити витрати на їх влаштування та утримання, тобто керівництво військових поселень намагалось різними шляхами підвищити їхню рентабельність. Проте цілком відмовитись від цих заводів уряд не поспішав, оскільки ще не можна було повністю визначити їхню роль в питанні поповнення діючих та резервних ескадронів стройовими кіньми. На нашу думку, це пов'язано з тим, що перші відчутні результати їхньої діяльності стали помітними лише через декілька років після їх повного укомплектування, а цей процес було завершено тільки в середині 20-х рр. XIX ст.

1832 р. керівництво військових поселень знову повернулося до питання про доцільність існування кінних заводів у Слобідсько-Українських військових поселеннях. Було прийняте рішення про скасування полкових кінних заводів у 2-й кірасирській дивізії. Частина коней «корінної основи» заводів була продана, а частина надійшла до полкових заводів 3-ї кірасирської і 4-ї уланської дивізій Херсонських військових поселень, а також в діючі ескадрони 2-ї уланської і 2-ї кірасирської дивізій. У полкових заводах 2-ї кірасирської дивізії залишився лише один «приплод»: в Катеринославському – 262 коней, Глухівському – 272, Астраханському – 282 і Псковському – 249 [23].

Ліквідація кінних заводів в Слобідсько-Українських військових поселеннях була викликана тим, що казна зазнала більших витрат під час влаштування заводів порівняно з тими прибутками, які вони давали. Крім того, військові поселенці, які забезпечували продовольством діючі ескадрони, також мали виконувати всі обов'язки по утриманню полкових кінних заводів, що, безперечно, потребувало додаткових витрат часу та матеріальних ресурсів. Усе це певною мірою обмежувало можливості поселенського господарства, що позначалось на виконанні поселенцями-хазяями своїх головних функцій. Тому керівництво військових поселень вважало, що в разі ліквідації цих заводів поселенці не будуть вже обтяжені цією повинністю і це послужить основою для покращення їхнього матеріального становища та стабільного забезпечення діючих військ продовольством і фуражем.

Таблиця 1.

Поголів'я коней в кінних заводах кавалерійських
поселених округів. (на 1 січня 1826 р.)

Поголів'я коней	кірасирські дивізії		уланські дивізії			Всього
	2-а	3-а	2-а	3-а	Бузька	
Корінна основа						
жеребців	80	58	114	49	107	408
кобил	822	709	1297	537	1338	4703
Разом	902	767	1411	586	1445	5111
Заводський приплід						
чотирирічних	-	6	517	-	379	902
трьохрічних	-	38	626	31	420	1115
дворічних	79	125	454	35	402	1095
однорічних	162	268	581	267	522	1800
Разом	241	437	2178	333	1723	4912
Всього	1143	1204	3589	919	3168	10023

Складена за: РДВІА. – Ф 405. – Оп. 1. – Спр. 407. – Арк. 510 – 510 зв.

Таблиця 2.

Поголів'я коней в кінних заводах 2-ї кірасирської дивізії.
(на 1 січня 1832 р.)

	Полки				Всього
	Катеринославський	Глухівський	Астраханський	Псковський	
жеребців	23	23	23	23	92
кобил	200	200	200	200	800
Завод. припліду:					
трьохрічних	65	90	56	47	258
двохрічних	94	91	95	74	354
однорічних	85	102	70	64	321
Всього	467	506	444	408	1825

Складена за: РДВІА. – Ф 405. – Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 65 – 65 зв.; Спр. 6933. – Арк. 39 зв. – 40.

1. Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб.: Типография Карла Крайя, 1817. – Ч. I. – С. 5.
2. Там само. – С. 27.
3. Там само. – С. 27-28; Из записок сенатора А.Я.Стороженка. Военное поселение кавалерии в Херсонской и Екатеринославской губерниях // Киевская старина. – 1884. – № 11. – С. 456-457.
4. Проект учреждения... – С. 31-32.
5. Там само. – С. 28-29.

6. Там само. – С. 67.
7. Там само. – С. 30.
8. Там само. – С. 33-34.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 39. – Арк. 124-125; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 14-15 зв.
10. Там само. – Ф. 1351. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 121-124 зв.; Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 140-146.
11. Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России // Граф Аракчеев и военные поселения 1809-1831. – СПб.: Изд-во «Русской старины», 1871. – С. 112-113.
12. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 174-174 зв.; Спр. 33. – Арк. 55-56.
13. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 306-318; Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 172.
14. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 306-309; ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 3-22.
15. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 523-524; ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 27, 28.
16. Шильдер Н.К. Император Николай I, его жизнь и царствование. – Т. II. – СПб.: Изд-во А.С.Суворина, 1903. – С. 408-409.
17. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 537. – Арк. 3-4; Спр. 3643. – Арк. 65.
18. Там само. – Спр. 537. – Арк. 3 зв. – 4.
19. Там само. – Арк. 4.
20. Там само. – Спр. 919а. – Арк. 32-36.
21. Там само. – Спр. 537. – Арк. 3.
22. Положение о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб.: Типография Военного министерства, 1827. – С. 41.
23. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 6970. – Арк. 215-215 зв.

Стаття посвящена проблемі функціонування конних заводів в Слободско-Українських військових поселеннях. В ній досліджуються проблеми створення і ліквідації конних заводів в поселених округах. Основне уваження направлено на аналіз содержания, ранжування і продовольства коней, а також на зміну кількості коней в конних заводах Слободско-Українських військових поселень.

Ключевые слова: военные поселения, конный завод, жеребец, кавалерия, фураж, эскадрон, дивизия.

This article is dedicated to the issue of horse ranch functioning in the Slobidsko-Ukrainian military settlements. It examines the reasons for establishment and liquidation of horse ranches in settlements districts. The major attention is paid to keeping, ranking and foraging of horses as well as the changes of their number in horse ranches in Slobidsko-Ukrainian military settlements.

Key words: military settlements, horse ranch, studhorse, cavalry, forage, squadron, division.